

Růst a strukturální změny v zahraničním obchodě českého zpracovatelského průmyslu v letech 1993-1997 *

Alena ZEMPLINEROVÁ ** , Vladimír BENÁČEK ***
(Publikováno v časopise Finance a úvěr, č. 12/1999, s. 737–756)

ABSTRACT

Growth and Structural Changes in the International Trade in Czech Manufacturing Industries in 1993-97

Alena ZEMPLINEROVÁ, Economics Institute of Academy of Sciences of Czech Republic, Prague

Vladimír BENÁČEK, Charles University, Faculty of Social Sciences, Prague

The growth of the Czech economy during 1993-97 was impeded by low response of the domestic supply to both sharply rising domestic aggregate demand and the opportunities offered by the widening foreign demand for Czech exports. We had to reject a hypothesis that there was present a process of deepening in the industrial specialisation of production and exports. Neither there was observed a tendency for higher concentration, usage of market power and increasing returns to scale. Although the intra-industrial specialisation of trade was growing, its change was lowest in industries with technologically advanced products. The position of exports of physical capital intensive commodities weakened while the exports of commodities with high contents of labour and human capital gained. Firms with the foreign direct investment became the most dynamic sector of the Czech economy and there are signs that their growth will continue.

Keywords: export; import; market concentration; specialisation; factor requirements; foreign direct investment.

JEL classification: F13, F14, F21

1. Úvod

V podmínkách centrálně plánované ekonomiky probíhala alokace zdrojů na jiných principech, než tomu je ve standardních otevřených tržních ekonomikách. Tím se jak struktura průmyslové výroby a zahraničního obchodu, tak i samotný proces výroby a obchodování vyvíjely jiným způsobem, než by tomu bylo za podmínek tržní otevřené ekonomiky nebo dokonce v podmínkách otevřenosti socialistické ekonomiky při existenci rovnovážného měnového kursu. Do počáteční fáze transformace vstupovala naše ekonomika s výhodou nízkých domácích nákladů díky nízkým platům, nízkým nákladům na fyzický kapitál (Benáček (1997b)) a nízkým cenám energií, což v relaci se zahraničím umožňoval vysoce podhodnocený kurs. To bylo ale kompenzováno existencí sice levných, ale zastaralých technologií v tradičních odvětvích zpracovatelského průmyslu a nepřipraveností pracovní síly podávat větší výkony, než jakou dostávala mzdu¹. Období prvních pěti let existence českého státu (1993-97), z jejichž komparace vychází tento článek, by mělo být dostatečně dlouhé období k tomu, abychom mohli kvantifikovat hlavní vývojové trendy transformace v průmyslu a zahraničním obchodě.

Kritériem pro posouzení změn budou ekonomické teorie alokace zdrojů v malých otevřených tržních ekonomikách. Jedná se o teorie specializace, jak je popisuje ekonomie mezinárodního obchodu (viz např. Krugman, Obstfeld (1997)). V podstatě jde o čtyři teorie, které na sebe vzájemně navazují a v mnoha ohledech se prolínají. Ricardo a jeho četní následníci vysvětlovali strukturu obchodu a výroby země na základě komparativní výhody v nákladech. Země se pak specializuje na výrobu té komodity, u níž v porovnání se světem dosahuje vyšší produktivity práce. Vyšší produktivita může být dána buď objektivně (například lepšími přírodními podmínkami k výrobě) nebo subjektivně (výskytem jistého know-how nebo lidského kapitálu, který je nepřenosný). Výsledkem je tradice úspěšné výroby v určitých odvětvích, jejichž struktura se empiricky měří a vysvětluje.

Heckscher a Ohlin šli v modelovém přístupu ke komparativní výhodě hlouběji do nákladů. Podle nich je struktura obchodu daná rozdíly ve výrobních faktorech, jimiž jsou země vybaveny. Komparativní výhoda plyne z relativních proporcí, v nichž jsou výrobní faktory v jednotlivých zemích k dispozici. Každá země se specializuje na výrobu těch

---

* Výzkum byl proveden s pomocí programu Phare – ACE 1997 a grantu GA AVČR č. A8104701/97

** Národohospodářský ústav AV ČR, Praha

*** Institut ekonomických studií, FSV, Univerzita Karlova v Praze

¹ Ukazatel jednotkových pracovních nákladů dává do poměru mzdu a produktivitu práce. Přestože po devalvacích v roce 1990 byly výsledky tohoto ukazatele pro vývoz ve vztahu k zemím EU poměrně výhodné, reálné zhodnocení koruny v letech 1991-97, nedostatek tzv. lidského kapitálu v mnoha oblastech výroby a přílišná orientace české pracovní síly na tzv. stát blahobytu vedly ve svém souhrnu k tomu, že lidská práce přestala být považována za hlavní motor růstu a determinantu komparativní výhody české ekonomiky. V tomto ohledu bylo mnohem úspěšnější Maďarsko (viz Szalai Z. (1999), s. 18), kde mzdy rostly od poloviny roku 1994 mnohem pomaleji, než produktivita práce.

komodit (nebo odvětví), jejichž faktorové náročnosti (dané technologicky) jsou soustředěny na ty zdroje, jimiž je daná země relativně lépe vybavena. V případě české ekonomiky se například často předpokládalo, že pracovní síla je právě oním klíčovým faktorem. Pak by se dalo očekávat, že bouřlivý rozvoj v období transformace nastane v odvětvích, která jsou pracovně náročná.

Uvedený tradiční teoretický přístup k analýze obchodu byl v posledních dvaceti letech doplněn o analýzu vnitroodvětvového obchodu. Teorie analyzující výrobu a mezinárodní směnu domácích výrobků za výrobky podobné nebo diferencované však nejsou jednotnými teoriemi. Zatímco meziodvětvový obchod se rychleji rozvíjí mezi zeměmi s odlišnou vybaveností faktory, obchod v rámci jednoho odvětví roste mezi zeměmi s podobnou faktorovou vybaveností. To je velice typické pro obchod v rámci Evropy, respektive mezi zeměmi Evropské unie. Za tímto typem obchodu často vězí úspory z rozsahu, jichž lze docílit jedině při vysoké komoditní specializaci. Jiná teorie, která vysvětluje existenci vnitroodvětvového obchodu, je schopnost dosahovat tržní síly. Možnost získat v dané výrobě monopol (alespoň v rámci dané země) nebo dosáhnout oligopolní uspořádání trhu, buď na straně nabídky nebo poptávky, je aspekt, který lze operacionalizovat tendencí ke koncentraci (Fontagné, Freudenberg, Péridy (1998), Zemlinerová (1999)).

V důsledku rostoucí globalizace ekonomiky se zkoumají změny ve struktuře obchodu a výroby v souvislosti s přímými zahraničními investicemi a strategií nadnárodních společností (Naujoksová, Schmidt (1995)). Pokud jsou trhy globalizovány a bariéry obchodu jsou malé, pak i rozhodování o alokaci zdrojů se musí provádět v mezinárodním kontextu. Část přímých zahraničních investorů je proexportně orientována (tam, kde vládne volná konkurence mezi zeměmi), část se orientuje na domácí trhy (tam, kde je konkurence limitována domácí regulací, dopravními náklady a jinými bariérami obchodu). V každém případě zahraniční investoři usilují o růst podílu na trhu, kdy hnací silou jsou buď úspory z rozsahu nebo možnost získání tržní síly. Důsledkem je růst koncentrace výroby. Přímé zahraniční investice jsou proto stále častěji považovány za hlavní iniciátory, či za katalyzátory změn v obchodě a ve výrobě (Freudenberg, Lemoine (1999), Hunya (1997), Kurz, Witke (1997)).

Každé hloubkové teoretické analýze zahraničního obchodu však předchází fáze hledání tzv. projevených komparativních výhod. Jinak řečeno, každé teoreticky zdůvodněné analýze příčin musí předcházet hledání a kvantifikace těch komoditních agregátů (odvětví), které charakterizují specializaci výroby nebo vykazují preferenční růst obchodu.

Naše transformující se ekonomika se začala relativně rychle otevírat vůči světu a zahraniční obchod, spolu se zahraničními investicemi, začaly záhy ovlivňovat průmyslovou restrukturalizaci. Pro malou otevřenou ekonomiku je zahraniční obchod hlavním motorem růstu průmyslové výroby (Benáček, Víšek (1999)). První roky transformace byly doprovázeny hlubokým propadem výroby ve zpracovatelském průmyslu, a to v období 1989-1993 reálně o 38% (Stíbal (1995)). Výroba zpracovatelského průmyslu začala růst v roce 1994 a během období 1994-97 vzrostla

reálně o 21%. Růst se však týkal pouze některých odvětví. Jiná odvětví se nadále propadala. V souvislosti s růstem výroby jsou v článku hledány odpovědi na otázku, zda rostoucí sektory byly sektory orientované na vývoz, zda jsou to sektory s rostoucí produktivitou, s jistým typem faktorové náročnosti, s tržní silou, nebo s účastí přímých zahraničních investic. Na to navazují otázky jak se vyvíjel vnitroodvětvový obchod a jak na to reagovala specializace podle projevených komparativních výhod a jak se vyvíjela koncentrace výroby.

Cílem tohoto článku je na základě empirické analýzy identifikovat směry restrukturalizace výroby v období 1993-1997 a analyzovat úlohu zahraničního obchodu a přímých zahraničních investic v tomto procesu. V empirické analýze jsou využity koncepty projevené komparativní výhody, charakteristik otevřenosti odvětví, faktorové náročnosti a tržní koncentrace. Studie chce přispět do diskuse ohledně místa a specializace naší ekonomiky v rámci integrace do EU a zabývat se faktory, které jsou spojeny s restrukturalizací pro získání či udržení konkurenční schopnosti naší ekonomiky.

2. Data pro analýzu strukturálních změn a obchodní specializace

Naše empirická analýza je založena na propojení dvou samostatných statistik - statistiky průmyslové a obchodní. Tento přístup má však svá úskalí, což nás nutí brát dosažené výsledky s jistou rezervou. Nekompatibilní data mohou realitu značně zkreslovat, a tím dosažené závěry mohou navádět k domněnce, že realokace zdrojů probíhá příliš chaoticky. Přesto, že analýza je prováděna na základě individuálních podnikových dat, výsledky jsou prezentovány jako agregáty za celý zpracovatelský průmysl, nebo za odvětví v rámci dvou nebo třímístného členění SPK nebo OKEČ. Výhodou vyšší agregace úrovně je možnost mezinárodního srovnání. Nevýhodou je skutečnost, že mohou zůstat skryty významově podstatné, ale protichůdně působící tendence, které se v rámci agregace kompenzují.

Pro výpočty byly použity dva rozdílné soubory dat z toho důvodu, že použitá metoda analýzy vyžaduje kombinovat na jedné straně časové řady vývozu a dovozu s časovými řadami podmínek výroby. První soubor představují podniková data z účetních a statistických výkazů průmyslové statistiky, druhý soubor představují údaje z celní statistiky o jednotlivých vývozech a dovozech. V analýze jsou sledovány změny mezi rokem 1993 a 1997. Bohužel česká statistika nenabízí jednotnou datovou základnu, která by uspokojovala nároky pro náš úkol. Kombinovaná statistika má problémy s kompatibilitou jak v čase, tak věcně.

Údaje o jednotlivých dovozech a vývozech jsou celními úřady evidovány na 8 místné úrovni členění podle tzv. harmonizovaného systému. Tato data mohou být pomocí oficiální převodové matice s malou chybou agregována na úroveň 3-místné SPK, což umožňuje propojení obchodní statistiky s průmyslovou statistikou. Bohužel, data obchodní statistiky pro rok 1997 zahrnují hodnotu zboží dovezeného nebo vyvezeného v rámci tzv. zušlechťovacího styku, což však nebylo v metodice statistik zahraničního obchodu pro rok 1993. Podobný problém je též se zařazením finančního leasingu. Data

roku 1997 jsou tak jiné metodiky oproti staré metodice r. 1993 nadsazena nejméně o 18% u vývozu a o 14% u dovozu. O tyto rozdíly jsme museli obchodní data roku 1997 upravit.

Podniková data jsou alternativním zdrojem pro údaje o exportu. Tato data jsou definována jako prodej pro export a jsou podmnožinou výroby. Existují však významné diskrepance (někdy až řádového charakteru) mezi údaji za export z obchodní a podnikové statistiky².

Lze identifikovat některé příčiny těchto rozdílů:

- Vstupy pro další zpracování (zušlechťovací styk) jsou klasifikovány v obchodní statistice odlišně od následných výstupů (např. textil a oděvy). Takovýto posun v podnikové statistice nenastává - exporty jsou registrovány v rámci hlavní činnosti podniku.
- Část výstupu registrovaného jako prodej na domácí trh je následně exportována obchodními společnostmi (časté zvláště v potravinářském a textilním průmyslu), přičemž odvětvová klasifikace může být deklarovaná odlišně než ve výrobních podnicích.
- Část zpracovatelského exportu je vyrobena podniky klasifikovanými v rámci statistiky mimo zpracovatelský průmysl (např. zemědělské nebo těžební), resp. malými podniky s méně než 25 zaměstnanci.
- Existují rozdíly mezi výrobními cenami a vývozními cenami.
- Existuje časové zpoždění mezi registrací prodeje pro export a uskutečněným vývozem.

Jelikož data o exportu z podnikové statistiky jsou konzistentní s daty o výrobě, dávali jsme jim vždy přednost před celními daty. Jen v případě výpočtu projevené komparativní výhody, kde je nutno navíc pracovat s dovozy, jsou použita data z celní statistiky. V textu je vždy uvedeno, o jakou statistiku se jedná.

Podniková data jsou rovněž alternativním zdrojem o vývoji přímých zahraničních investic. Podniky lze rozčlenit podle typu vlastnictví na domácí a podniky se zahraniční účastí na vlastnictví. Údaje o jednotlivých podnicích zahrnují všechny zpracovatelské podniky s více než 25 zaměstnanci³. V roce 1993 bylo takových podniků 2899, z nichž 194 mělo alespoň nějaký podíl zahraničního kapitálu. V roce 1997 bylo Českým statistickým úřadem evidováno už 6062 podniků, z nichž 855 mělo zahraniční kapitál.

---

² Podniková data vykazují o 35,9% v roce 1993 a o 40,3% v roce 1997 menší úhrn vývozu než celní data. Korelace mezi 3-místní odvětvovou strukturou těchto souborů (index korelace = 0,838) je ale dosti vysoká na to, abychom mohli považovat obě statistiky za vnitřně konzistentní. Podobně i regresní analýza naznačuje, že se jedná o soubory ze stejné populace, jejichž struktury jsou konzistentní v rámci tolerovatelných odchylek daných metodickými odlišnostmi. Samozřejmě, při kombinaci obou souborů jsme museli pracovat jen s daty normalizovanými na určitou stejnou relativní úroveň.

³ Podle našich odhadů v roce 1996 zaměstnávaly podniky s 24 a méně zaměstnanci asi 12% z celkového počtu zaměstnanců ve zpracovatelském průmyslu a podílely se zhruba 10% na zpracovatelské výrobě (Zemplerová (1997)).

Podle převažující činnosti lze tyto podniky zařadit do 101 pododvětví (3-místné OKEČ), resp. dále agregovat do 22 odvětví (2-místné OKEČ).

3. Otevřenost zpracovatelského průmyslu a růst

Tradiční analýzy mezinárodního obchodu přistupují k postižení dlouhodobých trendů ve struktuře výroby a obchodu z pozice „vysvětlení“ indexů projevených komparativních výhod pomocí faktorů na straně nabídky (např. faktorovými náročnostmi výroby) a charakteristikami trhu (např. tržní silou). Existuje jen několik málo studií, které se zabývaly specializací obchodu a výroby během centrálně plánované ekonomiky (Drábek (1984) nebo Benáček (1987)). Změny, k nimž došlo během počáteční fáze transformace (např. radikální geografická reorientace zahraničního obchodu, která byla doprovázena změnami v komoditní struktuře), vyvolaly nový zájem o tuto oblast (Landesmann (1996), Hanel (1995) nebo Stolze (1997)).

Studie, které analyzovaly tyto změny docházely k závěru, že ve vývozu ze zemí Střední a Východní Evropy na západní trhy jsou slabě zastoupeny technologicky náročné výrobky, podobně jako výrobky náročné na kvalifikovanou práci (viz zejména Rosati (1994)). Export se v některých případech přeorientoval z finálních výrobků, strojírenství a spotřebního zboží na suroviny a meziprodukty (Landesmann, Székely (1995)). Geografická reorientace zahraničního obchodu na konci roku 1994 byla sice považována za ukončenou (Brenton, Gros (1995)), změny ve zbožové struktuře se však uvedenými autory považovaly za dočasné. Zmíněné studie se zaměřují na počáteční fáze transformace (většinou končí rokem 1994) a tím říkají velice málo o vývoji v posledních 4 letech. Naše analýza poměrně stabilnějšího období transformace (1993-1997) tak může umožnit nový pohled na probíhající změny.

Zpracovatelský průmysl se v roce 1997 podílel 36% na celkové výrobě ekonomiky a zaměstnával 29% veškeré pracovní síly. V roce 1998 dosahoval průmysl jako celek pouze 82,6% objemu výroby v r. 1990. Je to sice více než 65,8% v roce 1993, nicméně reálné zvýšení o necelých 26% za 5 let po tak hluboké tříleté depresi je neuspokojivé. Význam zpracovatelského průmyslu v zahraničním obchodě lze demonstrovat na následujících číslech. Podíl zpracovatelského průmyslu na celkovém objemu zahraničního obchodu zbožím (tj. bez obchodu službami), měřeno v běžných cenách, činil 95% a podíl na celkových dovozech zboží činil 88%⁴. Jak uvádí tabulka 1, zatímco v období 1993-97 dovozy v relaci k výrobě v Česku rostly rychleji, než tomu bylo u Maďarska, český vývoz zboží v relaci k výrobě poklesl, což byl výrazně jiný vývoj, než v Maďarsku. Český průmysl také výrazně zaostával oproti Maďarsku a Polsku v absorpci zahraničního kapitálu.

---

⁴ Tento podíl je obvyklý ve vyspělých státech. Například v Itálii je zpracovatelským průmyslem exportováno 94% z celkové výroby průmyslu a na zpracovatelský průmysl připadá 84% z celkového dovozu zboží do země (Graziani (1994)).

Tabulka 1: Vývoj charakteristik otevřenosti zpracovatelského průmyslu ve třech kandidátských zemích EU v období 1993 a 1997 v procentech

Země	Podíl vývozu na výrobě		Podíl dovozu na výrobě		Podíl podniků se zahr. kapitálem na výrobě	
	1993	1997	1993	1997	1993	1997
Česká republika	-	59*	-	66*	-	-
- dle celní statistiky	53*	51**	48*	58**	-	-
- dle podnikové statistiky	(33,0)	(32,8)	-	-	12	23
Maďarsko	33	45	44	47	41	61
Polsko	16	16	25	30	19	30

* Vypočteno dle údajů o exportu a importu v celní statistice bez úpravy dat.

** Po úpravě celní statistiky r. 1997 na metodiku r. 1993. (Viz poznámku o této závažné nekonzistenci v části 1. o datech).

Zdroj: ČSÚ (podniková a celní data), Marczewski (1999), Hunya (1998), Viszt E. (1998) data pro Polsko jsou pro roky 1994 a 1996 a pro Maďarsko pro roky 1993 a 1996

Velké počáteční rozdíly v produktivitě práce mezi vyspělejšími zeměmi RVHP a zeměmi EU, posílené počáteční devalvací kursu, poskytovaly značný prostor k rychlému oživení výroby po propadu poptávky na začátku transformace. Do značné míry byl uvedený proces dohánění sebe sama stimulován možnostmi učení se při zlepšování kvality a image výrobků. Jen v menší míře se jednalo o přímé transfery technologií (Hitchens (1998)). Pohled na vývoj podrobnějších ukazatelů za celý zpracovatelský průmysl, jak je uvádí tabulka 2, však nenaznačuje, že z dlouhodobého hlediska by se velké rezervy v produktivitách a ve výrobních kapacitách zaplňovaly rozvojem domácí průmyslové výroby jako celku a to ani v prodejích doma, ani do zahraničí.

Tabulka 2: Vývoj hlavních agregátů za zpracovatelský průmysl, 1993-97 (dle porovnávaných statistik)

Ukazatel	Nominální růst 1993-97 v %	Koef. pružnosti vůči nominální změně domácí poptávky	Reálný růst 1993-97 v % ^a	Koef. pružnosti vůči reálné změně domácí poptávky
Výroba zboží	72,5	0,77	37,2	0,63
Tržby z prodeje zboží	69,8	0,74	35,1	0,60
Hmotné investice	48,1	0,51	7,9	0,13
Mzdy celkem	85,0	0,90	30,6	0,52
Počet zaměstnanců	-1,9	-0,02	-1,9	-0,03
Odpisy	33,3	0,35	-2,9	-0,05
Přidaná hodnota	66,6	0,71	32,5	0,56
Hrubý zisk	-50,6	-0,54	-60,7	-0,04
Export (podn. statist.)	71,6	0,76	47,4	0,81
Export (uprav. celní statistika)	65,4	0,69	42,1	0,72
Import (uprav. celní statistika)	107,8	1,14	84,9	1,45
Výroba pro domácí spotřebu:				
- dle celní statistiky	80,4	0,85	31,7	0,54
- dle podnikové statistiky	72,9	0,77	32,2	0,55
Domácí poptávka (celní stat.)	94,3	1,00	58,6	1,00

Zdroj: Statistiky ČSÚ, MPO a vlastní výpočty (podniky s 25 a více zaměstnanci)

^a K přepočtu na stálé ceny r. 1993 byly použity následující cenové indexy: 25,7% u výroby, 37,3% u investičních statků, 41,7% u mezd (dle indexů CPI), 16,4% u vývozu a 12,4% u dovozu (u obou posledních dle vývoje cen na zahraničních trzích upravených o výkyvy kursu).

Klíčovým ukazatelem, vůči němuž by se měl vývoj průmyslové výroby poměřovat, je efektivní agregátní domácí poptávka, definovaná jako výroba minus export plus import. Pro období 1993-97 jsme její tempo v nominálním vyjádření odhadli na 94,3 % (viz tabulka 2). Tento téměř fenomenální vývoj odrážel podmínky převažující expanzivní monetární a fiskální politiky těchto let ⁵. Na tuto příznivě se vyvíjející poptávku však domácí výroba reagovala velice laxe. Výroba a tržby z prodeje vlastních výrobků a služeb se zvýšily jen kolem 70-73 %. Mzdy však vzrostly o 85% a nákladově zatížily efektivnost výroby. Přidaná hodnota se nominálně zvýšila jen o 67%, což signalizuje, že transformace vedla k růstu výrobní kooperace mezi firmami a nároky na materiálové vstupy (zejména z dovozu) se zvýšily. Velice nedostatečně na poptávkový stimul reagovaly investice (zejména investice podniků s domácími vlastníky), úroveň odpisů a hrubý zisk. Z důvodu klesajících investic a nedostatečného cash-flow ani do budoucna nelze usuzovat na zásadní změnu trendu ve vývoji.

Nejdynamičtěji za dané období reagovaly na potenciál poptávky dovozy a to o 108%. Ve srovnání s tím vývozy celní statistiky vzrostly nominálně jen o 65%, (exporty evidované průmyslovou statistikou o 72%). Z našeho rozboru vyplývá, že problémem českého zpracovatelského průmyslu není ani tak objem poptávky, jako její složení. Při hledání důvodů, které stojí za nedostatečným růstem průmyslové výroby, se nelze vymlouvat na nedostatečnou celkovou poptávku ani doma, ani v zahraničí. Růst zahraniční poptávky po českých exportech (například ve srovnání s růstem přidané hodnoty) byl i přes reálné zpevnování kurzu dostatečně vysoký. Bohužel domácí poptávka je u nás až příliš orientována na dovážené statky. Problém lze snadno kvantifikovat pomocí pružností reakce ekonomických subjektů na vývoj domácí agregátní poptávky. Nejpružněji na poptávku zareagoval dovoz. Jeho expanzi mu však mohly umožnit pouze následující podmínky:

- a) preference českých spotřebitelů a výrobců po fetiši zahraničních značek,
- b) nemožnost získat české výrobky na trhu, protože je distribuční síť záměrně nenabízí ⁶,
- c) nepružnost české nabídky, která nereaguje na signály davané trhem,
- d) neschopnost české nabídky konkurovat kvalitou dovozu při dané ceně.

---

⁵ Jako kritérium pro toto hodnocení jsme použili vývoj ukazatelů M2, dostupnosti úvěrů a rozsah mimorozpočtového financování, který rozšiřoval skrytý dluh české ekonomiky (viz Benáček (1997a)).

⁶ Přechod distribučních sítí velkoobchodu a maloobchodu do rukou zahraničních subjektů se může projevit tím, že konkurence na trhu se oslabí a nabídka bude orientována na zahraniční spotřební statky. Vstup českých výrobců do daných distribučních sítí tak může vyžadovat neúměrně vysoké transakční náklady, což se může projevit v tendenci vyvážet do zahraničí, ačkoli domácí ceny jsou výhodnější. Tento typ tržního selhání lze označit jako monopson a jeho politiku za diskriminační.

Doporučení změnit uvedenou situaci pomocí znehodnocení měny by mohlo být efektivní v případech a) a d) za předpokladu, že cenové pružnosti poptávky a nabídky jsou výrazně vyšší než nula. V případech b) a c) znehodnocení měny nemění podstatu problému. Pokud jsou ale cenové pružnosti české nabídky v mnoha komoditních třídách blízké nule (viz Benáček (1999)), pak kurs není efektivním nástrojem na podporu konkurenční schopnosti domácí výroby. Znehodnocený kurs jenom zhoršuje směnné relace, zvyšuje inflaci a paralyzuje agregátní poptávku v reálném vyjádření. Naše odhady týkající se domácí výroby pro domácí užití tomu nasvědčují. Na zvýšenou agregátní poptávku tato část výroby totiž reagovala neadekvátně. Velká část nominálního „zvýšení“ výroby byla navíc jen zvýšením cen.

Celý problém nedostatečně reagující strany domácí nabídky se vyostří, pokud nominální růst očistíme o inflaci. Vlivem nižší inflace u exportu a importu se pružnosti reálných toků (viz poslední sloupec tabulky 2) ještě více v neprospěch české nabídkové strany. Například pružnosti přidané hodnoty a výroby zboží pro domácí spotřebu klesají až na hodnoty indexu kolem 0,55. Oslabená česká nabídka je pak snadno poražena dovozem, jehož pružnost reakce dosahuje hodnoty 1,45.

Pokud hlavním problémem českého průmyslu je nepružná nabídka, pak ji nelze léčit poptávkovými šoky ze strany fiskální nebo monetární expanze. Potom mezi adekvátní nástroje léčby by patřilo:

- změna legislativy a způsobu vymáhání vlastnických práv, aby se trh otevřel jen těm skutečně výkonným subjektům a uzavřely se kanály k přerozdělování bohatství,
- zavedení politiky preferencí pro zahraniční investory, kteří do země přinášejí finanční a lidský kapitál a jejichž působení vykazuje pozitivní externality,
- politika podpory investic (očekává se, že to budou investice zvyšující konkurenční schopnost anti-importní výroby a vývozu),
- privatizace bank, což by mělo mít dopad na lepší výběr projektů a zvýšení pružnosti nabídky, která by začala vytlačovat dovozy,
- rozvoj lidského kapitálu, vědy a aplikovaného výzkumu,
- potlačování byrokracie a nefunkčního veřejného sektoru.

4. Projevená komparativní výhoda

Pokud připustíme to, že struktura mezinárodního obchodu se nevyvíjí náhodně a za jejím vývojem se skrývají jisté fundamentální ekonomické příčiny na straně relativních produktivit, vybavenosti země zdroji, rostoucích výnosů z rozsahu nebo možnosti dosáhnout tržní síly, pak daný obchodní efekt můžeme změřit na základě poměření salda mezinárodního obchodu v dané komoditní třídě k nějaké veličině charakterizující poptávku nebo nabídku. Existuje velké množství konceptů projevené komparativní výhody (tzv. indexů RCA), jak je například popisuje Vollrath (1991). Kvantifikace různých indexů RCA je čistě empirickou analýzou bez zvláštních teoretických základů. Naši odvětvovou analýzu začneme pomocí následujícího indexu intenzity specializace (IIS):

$IIS_i = (X_i - M_i) / Q_i$, kde $i = 1, 2, 3, \dots, k$ jsou indexy odvětví (nebo nějak jinak určené komoditní třídy) a X , M a Q jsou export, import a výroba. Hodnota tohoto indexu samozřejmě není omezena intervalem $\langle -1, +1 \rangle$. Daný index lze interpretovat jako kvantifikaci intenzity specializace.

Je zřejmé, že daný index specializace závisí nejen na tom, jaké je saldo obchodu ve zpracovatelském průmyslu jako celku, ale zejména na tom, jaká je struktura specializace mezi odvětvími⁷. Předpokládá se, že míra specializace se liší mezi odvětvími. Naše výpočty ukázaly, že polovina z odvětví zahrnutých do analýzy, měla pozitivní saldo obchodu v roce 1997, což bylo o 10% odvětví méně než v roce 1993. V období 1993-97 se intenzita specializace sice zlepšila ve prospěch exportu v případě 33 ze 101 odvětví; ve více než polovině z těchto případů se však jednalo pouze o snížení komparativní nevýhody. Nejmarkantnější zlepšení nastalo v případě výroby televizorů, počítačů, měřicích přístrojů, optických a fotografických přístrojů. U necelých dvou třetin všech sledovaných odvětví došlo ke zhoršení komparativní výhody, resp. prohloubení komparativní nevýhody. Největší zhoršení nastalo v případě výroby dřevěných kontejnerů, hnojiv, elektronických součástek, části chemických výrobků a železa. Následující odvětví se přesunuly z negativní komparativní výhody v roce 1993 do pozitivní v roce 1997: tabák, akumulátory a baterie, elektrické vybavení, nástroje a automobilové součástky. Odvětví, u nichž nastal pozitivní vývoj v komparativní výhodě byla téměř výlučně růstová odvětví.

Jedním z dalších zjednodušených indikátorů komparativní výhody je index exportní výkonnosti (IEV), u něhož se zkoumá podíl exportu na dané výrobě: $IEV_i = X_i / Q_i$. Jde v něm o kvantifikaci míry otevřenosti daného odvětví, která má v každém odvětví svá specifika. Přirozené a umělé bariéry obchodu jsou totiž závislé na druzích komodit a tím pododvětví mají různé sklony k exportní otevřenosti⁸. Významné je u tohoto indexu porovnání vývoje jeho hodnot v dané komoditní třídě i v čase.

Exportní výkonnost celého zpracovatelského průmyslu v období 1993-97 se příliš nezměnila. Jak dokládá tabulka 3, mohlo dojít i k mírnému poklesu. Přitom by se dalo očekávat, že růst vývozu by měl být vyšší, než růst výroby. Nedostatečná exportní výkonnost českého průmyslu je v první řadě důsledkem pomalé restrukturalizace průmyslových podniků. Dále nelze opomenout zvyšující se konkurenci na světových trzích (zejména ze strany ostatních transformujících se ekonomik) a zhodnocování reálného kurzu koruny v období 1993-96.

Seřazení odvětví podle jejich exportní výkonnosti ukázalo, že existují odvětví, která jsou jednoznačně orientována na export. V případě českého zpracovatelského průmyslu se jedná o výrobu automobilů, výrobky z pryže, stroje pro zemědělství, obráběcí stroje, pracích prostředků, přístroje pro domácnost, pletené zboží, zbraně, baterie, motocykly,

⁷ Zatímco v roce 1993 obchod ve zpracovatelském průmyslu měl přebytek asi 32 miliard Kč, v roce 1997 dosáhl deficit obchodu zpracovatelského průmyslu 70 miliard Kč. Tento vliv na absolutní hodnotu RCA se snaží některé alternativní indexy odstranit.

⁸ Jedná se o dopravní náklady, trvanlivost výrobků, cla, kvóty, formy obchodní diskriminace nebo kulturní zvláštnosti.

kola, výrobu hudebních nástrojů v výrobu sportovního zboží, v nichž více než 50% výroby bylo v roce 1997 určeno na export. V období 1993-97 se exportní výkonnost zvýšila o více než dvacet bodů v případě dílů a příslušenství aut, jiného elektrického vybavení, baterií, tabáku a letadel. Odvětví, u nichž vzrostl objem exportu byla zpravidla odvětví s celkovým růstem výroby. Naopak výrazné zhoršení exportní výkonnosti nastalo v případě výroby železa, truhlářských výrobků, ostatních chemických výrobků, lokomotiv a tramvají.

Jako odvětví orientovaná na domácí či lokální trhy se obvykle označují ty, u nichž vývoz nepřekračuje 15% výroby. Lokální charakter mají obvykle výrobky, které jsou náročné na dopravu a u nichž se projevují kulturní zvláštnosti a formy. Mezi lokálně orientovaná odvětví lze zařadit většinu potravinářských výrobků, stavební materiály, či vydavatelské a polygrafické výrobky. V případě českého zpracovatelského průmyslu jde však také o výrobu televizorů, přívěsů a výrobu železa, což je nestandardní situace a zřejmý důsledek nízké konkurenční schopnosti těchto odvětví. Analogickou sestavu lokálně orientovaných odvětví jsme získali seřazením odvětví v závislosti na indexu importní penetrace:

$IIP_i = M_i / (Q_i - X_i + M_i)$, kde $i = 1, 2, 3 \dots, 101$ jsou indexy odvětví. V roce 1997 import nejintenzivněji pronikl na trhy počítačů, baterií, optických přístrojů, zdravotních přístrojů, televizorů, chemických vláken, pesticidů, hraček, hodin, elektronických součástek a ostatních chemických výrobků, kde bylo importem uspokojeno více než 80% domácí poptávky. Naopak nejmeně zboží bylo dováženo na trhy potravinářských výrobků a stavebních materiálů. Importní penetrace poklesla v období 1993-97 nejvíce v případě jiného dopravního zařízení a dřevěného zboží a obalů, zbraní, krmiv, koženého zboží, polygrafického průmyslu a přírodního kamene, a to o více než 30 bodů. Motocykly, stroje pro hospodářské účely, obuv, příslušenství aut, automobily, drahé kovy, jiné oděvy, kabely a vodiče byly trhy, na kterých importní penetrace vzrostla za stejné období o více než 50 bodů.

Tabulka č. 3 ilustruje vývoj IIS, IEV a IIP pro deset nejdůležitějších odvětví, která v roce 1997 produkovala 41% veškeré zpracovatelské výroby. Největší podíl na celkové výrobě měla výroba automobilů se 7 procenty. Toto odvětví bylo chráněno vysokými cly a importní penetrace byla tudíž v roce 1993 velmi nízká⁹. Přesto, že se exportní výkonnost tohoto odvětví zvýšila, intenzita specializace klesla díky zvýšené importní penetraci po odstranění vysokých dovozních cel. S výjimkou jiných hutních materiálů, kde se zároveň snížila dovozní penetrace, se intenzita specializace nezlepšila ani v případě ostatních odvětví. Největší propad zaznamenala výroba železa, a to především díky snížení vývozu v důsledku ochranných opatření výrobců železa v Evropské unii, kteří požadovali anti-dumpingové řízení.

---

⁹ Výpočty však nezahrnují skutečnou hodnotu dovozu ojetých vozů

Tabulka 3: Deset nejdůležitějších odvětví zpracovatelského průmyslu, jejich indexy intenzity specializace (IS), exportní výkonnosti (EV) a importní penetrace (IP), 1993-1997 v %.

Odvětví OKEČ		IS		EV		IP	
		1997	1993	1997	1993	1997	1993
341	Dvoustopá motor. Vozidla	16,74	36,36	67,79	53,61	57,28	4,56
241	Základní chemické látky	-0,93	33,15	31,5	38,35	46,15	9,51
273	Jiné hutní zprac. Železa	3,34	2,56	32,45	51,04	11,47	27,30
271	Výroba železa	16,59	151,07	7,93	36,76	35,53	12,00
158	Ost. potravin. Výrobky	-5,00	3,23	13,15	11,45	20,75	5,68
151	Masné výrobky	-1,34	4,38	2,88	4,55	6,98	5,06
232	Rafinace ropy	-20,89	-14,83	8,49	21,26	26,57	36,56
159	Nápoje	6,07	18,64	10,73	15,06	8,01	5,98
295	Stroje pro hospodář. účely	-18,09	-36,62	45,42	32,84	63,25	1,40
155	Mléčné výrobky	10,15	20,34	8,71	17,3	6,17	2,29

Zdroj: Podniková data ČSÚ a celní statistika, vlastní výpočty

Pokud bychom porovnávali uvedené tři indexy mezi sebou, můžeme získat informace o rozdílných strategiích vývoje v daných odvětvích. Například u dvoustopých motorových vozidel, ostatní potravinářské výroby a strojů pro hospodářské účely se na zvýšenou konkurenci ze strany importní penetrace reagovalo zvýšením exportní výkonnosti. Import se tak stal stimulujícím prvkem pro zvýšení konkurenční schopnosti domácí výroby. U výroby základních chemických látek, železa, masných a mléčných výrobků a nápojů zvýšená importní penetrace byla projevem slábnoucí konkurenční schopnosti domácí výroby, což se projevilo snížením exportní výkonnosti a snížením intenzity specializace. U rafinace ropy bylo snížení importní penetrace provázeno snížením exportní výkonnosti a intenzity specializace. Tato výroba si jednoduše upevnila domácí pozici vytlačením dovozu a rezignací na vývoz.

5. Faktorové náročnosti

Po analýze projevených komparativních výhod nyní přistoupíme ke zkoumání posunů a změn ve faktorových náročnostech výroby, exportu a importu. Mezi zvažovanými faktory obvykle figurují suroviny, energie, práce kvalifikovaná, práce nekvalifikovaná, fyzický kapitál, technologie a výzkum a vývoj (Hoekman, Djankov (1997)). Pro komparaci struktury faktorových náročností byla použita klasifikace vyvinutá Nevenem a Wyploszem (1994)). Podle ní byla odvětví 3-místného členění OKEČ zařazena do pěti věcných kategorií, jak to vyžadovala teorie specializace:

1. technologicky náročná odvětví
2. odvětví náročná na lidský kapitál a nenáročná na fyzický kapitál a práci
3. odvětví náročná na práci a nenáročná na ostatní faktory
4. odvětví náročná na práci a fyzický kapitál a nenáročná na lidský kapitál
5. odvětví náročná na lidský kapitál a kapitál a nenáročná na práci.

Pro jednotlivé skupiny jsme vypočítali podíly na celkové výrobě, exportu a importu v

roce 1993 a 1997 (viz tabulka 4). Tabulka 5 uvádí příklady tohoto třídění odvětví.

Tabulka 4: Podíly skupin podle faktorové náročnosti na výrobě (Q), importu (M) a exportu (X) v roce 1993 a 1997 (v %)

Skupina	Q1993	Q1997	M1993	M1997	X1993	X1997
1 – náročné technologie	14,20	12,88	27,61	23,29	15,38	12,73
2 – lidský kapitál	18,37	21,27	32,86	30,99	20,15	26,67
3 – práce	19,42	21,52	14,25	18,71	24,26	27,27
4 - fyz. Kapitál a práce	34,98	32,30	20,44	22,90	33,12	29,14
5 - fyz. A lidský kapitál	13,03	12,03	4,84	4,11	7,09	4,19
Celkem	100	100	100	100	100	100

Zdroj: databáze podniků ČSÚ (Q) celní statistika dovozu a vývozu (M a X)

Z analýzy jednotlivých skupin a porovnáním výsledků v letech 1993 a 1997 vyplývá, že podíl skupiny zahrnující technologicky náročné výrobky se v období 1993-1997 snížil jak ve výrobě, tak i v exportu. Překvapivě k nejvýraznějšímu snížení došlo u jejich podílu v importu. Znamená to, že technologicky náročné výrobky se u nás staly luxusem, u nichž ekonomika ztrácí poptávku. Tak by to mohla vysvětlit teorie spotřeby, kdy s poklesem důchodu a s očekáváním chudších časů v první řadě klesají výdaje na luxusní výrobky. Předpokládá se, že technologicky nejnáročnější výrobky pocházejí z dovozu. Současně se potvrzuje hypotéza, že česká ekonomika nemá komparativní výhodu ve výrobcích, které jsou technologicky vysoce náročné.

Druhá a třetí skupina procházely překvapivě sobě si podobným vývojem. Obě snížily svůj podíl v importu a současně posílily svůj podíl v exportu a ve výrobě. U třetí skupiny (výrobky náročné na prostou práci, ale nenáročné na fyzický kapitál) by to bylo v souladu se všeobecně očekávanými hypotézami o komparativních výhodách práce v post-komunistických zemích. Tento výsledek jen potvrzuje závěry z předchozích studií (Hanel (1995), Stolze (1997), Benáček, Víšek (1999)). Naprosto nečekané je proto zjištění, že se postavení i ve druhé skupině během analyzovaných čtyř let posílilo výrazně u vývozu a částečně z domácího trhu vytlačilo dovozy. Znamenalo by to, že se konečně naše ekonomika dostává na dlouho očekávanou dráhu kvalitativních změn a drahý fyzický kapitál začíná být vytlačován svým přirozeným substitutem, kterým je lidský kapitál. Podobný jev byl v posledních letech pozorován také v Maďarsku (viz Benáček, Gronicki et al. (1999)).

Čtvrtá a pátá skupina, v nichž jsou zastoupeny výroby náročné na fyzický kapitál, měly také identický vývoj, ale v podstatě opačný jako tomu bylo v předchozím případě. Jejich podíl na domácí výrobě se mírně oslabil. K mnohem výraznějšímu oslabení ale došlo u exportu. U skupiny 4 navíc došlo k posílení pozice importu v těchto pododvětvích. Tento výsledek byl předpokládán ve většině úvah o možném budoucím racionálním vývoji specializace české výroby a obchodu. V období centrálního plánování totiž výroby tohoto typu byly všestranně preferovány a jejich účast v mezinárodní dělbě práce byla uměle zvyšována. V průběhu transformace se staly obory čtvrté skupiny útlumovými, což by se mělo projevit v první řadě poklesem jejich podílu na celkovém

exportu. Současně je racionální, že uvolněný prostor u podílu domácí výroby začne zabírat dovoz.

Uvedené zjištění má závažný dopad pro vedení hospodářské politiky. Pokud jsou dlouhodobé komparativní výhody (tj. základ pro efektivní alokaci zdrojů) této země spojeny s lidskou prací a zejména s lidským kapitálem, pak by prvořadým úkolem vlády měla být starost o řízení školství a vědy. Obojí však zůstávají ve vleklé krizi, protože změny v nich za posledních 9 let provedené byly povrchní. U obou se zakonzervovaly mnohé stereotypy monopolu státní ingerence z dob totality a jejich poměrný nedostatek financí (nesrovnatelný v relaci k vyspělejšími zemím EU) je ještě znásoben jejich vysoce neefektivním využíváním. Pracovní síla v uvedených odvětvích trpí obráceným výběrem, čímž dochází k odlivu lidského kapitálu. Pokud v nich lidský kapitál zůstal, je často nucen k aktivitám, které nejsou produktivní z hlediska společenských zájmů. Tato země tak generuje svůj klíčový zdroj rozvoje v menším množství, než je potenciálně schopná. To samozřejmě oslabuje její dlouhodobý růst.

6. Vnitroodvětvový obchod

Zahraniční obchod může probíhat jednak mezi odvětvími (meziodvětvový obchod) a jednak v rámci odvětví (vnitroodvětvový obchod). Mezi vyspělými zeměmi převažuje výrazně tento druhý typ obchodu, což často souvisí s využíváním úspor z rozsahu v rámci sektoru. Dosahování úspor z rozsahu je dále obvykle spojeno s vyšší tržní koncentrací a s tržní silou. Tím je umožněno snížení nákladů za současné diferenciací výrobků (Lemoine (1994)). Nicméně integrace trhů umožňuje růst velikosti relevantního trhu, aniž to ani v malých ekonomikách musí vždy vést k tržním nedokonalostem a neefektivnosti. Charakter obchodních toků (meziodvětvový versus vnitroodvětvový obchod) může mít důležité důsledky pro náklady na restrukturalizaci a její rychlost. Růst vnitroodvětvového obchodu a transfer zdrojů v rámci oboru je rychlejší a méně nákladný, protože to nevyžaduje čekat na útlum oboru, přeškolení a realokaci pracovní síly a transfery mezi obory nebo odvětvími. Firmy si konkurují na základě výrobní diferenciací a konverze původních kapacit je méně bolestná (Graziani (1994)). K měření úrovně vnitroodvětvové směny jsme použili vzorec:

$$IIT_i = 1 - (|X_i - M_i|) / (X_i + M_i)$$

Index IIT pro každé z odvětví i nabývá hodnot od 1 (kdy je všechen obchod vnitroodvětvový) do 0 (všechen obchod je meziodvětvový).

Proces „dospívání“ ekonomiky lze mimo jiné charakterizovat podle účasti dané ekonomiky v hierarchii odvětví s intenzivní vnitroodvětvovou směnou. Na vrcholu pyramidy jsou odvětví vyrábějící sofistikované zboží (organické chemikálie, léčiva, elektronika, letadla a zařízení na výrobu energie), které vykazují úspory z rozsahu a jsou úzce spojeny s využíváním výzkumu a odborných služeb poskytovaných servisními sítěmi. Tato odvětví jsou v malých otevřených ekonomikách obvykle pro využití úspor z rozsahu obsazena jedním nebo několika málo výrobci a vykazují vysokou tržní koncentrací. Na druhém konci hierarchie jsou pak odvětví spojená s přírodními zdroji a převládá v nich meziodvětvový obchod. Těsně před nimi jsou odvětví náročná na

nekvalifikovanou práci (obuv, oděvní průmysl), pro něž je komparativní výhodou nízká mzda (Krugman, Obstfeld, 1994).

Koncentraci na trhu je možno měřit tzv. koncentračním stupněm (CR), tedy podílem výroby největšího nebo „z“ největších výrobců (dvou a více) na celkové domácí výrobě (Q):

$CR_i^z = (q_i^1 + q_i^2 + \dots + q_i^z) / Q_i * 100$, kde $q_i^1, q_i^2 \dots$ jsou objemy výroby prvního, druhého, atd. největšího výrobce na celkové výrobě Q v daném odvětví i. Koncentrační stupeň se pak pohybuje v intervalu (0,100). Alternativně lze koncentrační stupeň měřit vůči celkové nabídce v daném odvětví ($Q_i + M_i$), tj. včetně dovozu M.

Tabulka 5 Deset odvětví s nejvyšším a s nejnižším vnitroodvětvovým obchodem v r. 1997 a podíl největšího výrobce na trhu v roce 1997

OKEČ	Odvětví	IIT97	IIT93	Faktor. náročnost	CR ¹	CR ¹ (M)
Odvětví s nejvyšším vnitroodvětvovým obchodem						
293	Stroje pro zeměděl. a lesn.	1,00	0,91	2	44.56	28.96
192	Brašnářské zboží	0,99	0,93	3	11.67	6.09
294	Obráběcí stroje	0,98	0,94	2	22.13	10.21
314	Akumulátory a baterie	0,98	0,98	2	36.70	10.99
343	Díly a příslušenství aut	0,98	0,99	3	11.00	6.02
193	Obuv	0,96	0,78	3	16.25	8.06
251	Pryžové produkty	0,96	0,99	4	43.86	26.81
354	Motocykly a jízdní kola	0,96	0,98	4	18.03	9.55
171	Textilní vlákna	0,95	0,99	4	12.02	7.79
245	Mýdlo a kosmetika	0,94	0,94	1	66.55	35.51
Odvětví s nejnižším vnitroodvětvovým obchodem						
322	Rozhl. a tel. vysílače	0,16	0,74	1	22.92	6.40
242	Pesticidy	0,27	0,75	1	61.39	10.90
157	Krmiva	0,28	0,64	5	8.90	7.83
204	Dřevěné obaly	0,28	0,56	4	11.06	7.91
243	Nátěrové hmoty	0,33	0,73	1	26.47	6.25
264	Cihly a krytina	0,35	0,55	3	25.69	24.88
351	Stavba lodí	0,37	0,80	3	92.59	65.94
246	Ost. chemic. výrobky	0,38	0,74	1	18.16	4.71
300	Počítače	0,39	0,54	1	21.27	0.71
247	Chemická vlákna	0,40	0,69	1	96.37	22.0

Zdroj: Celní databáze (IIT), podniková databáze ČSÚ (CR¹ - podíl největšího výrobce na trhu), resp. CR¹(M) (výroba z podnikové statistiky, import z obchodní statistiky), vlastní výpočty

Seřazení odvětví podle změny v IIT mezi rokem 1993 a 1997 ukázalo, že k největšímu růstu (více než o 20 bodů) došlo v případě cementu, mléčných výrobků, železa, tkaných textilií, nápojů a obuvi. Největší pokles naopak zaznamenala následující odvětví:

rozhlasové televizní vysílače, pesticidy, tabák, mouka, nátěrové hmoty, ostatní chemické výrobky, krmiva a farmaceutické výrobky.

Jak změny ve struktuře IIT, tak přiřazení typu faktorové náročnosti odvětví naznačují, že struktura našeho zpracovatelského odvětví je stále dosti vzdálená struktuře typické pro vyspělé ekonomiky. Tabulka 5 obsahuje deset odvětví s nejvyšším a nejnižším vnitroodvětvovým obchodem. Až na jednu výjimku nejsou v deseti odvětvích s nejvyšším IIT zastoupena odvětví technologicky náročná. Rovněž koncentrace, jež by umožňovala využívat úspory z rozsahu a koncentraci vývoje a výzkumu, je relativně malá. Oproti tomu jsou technologicky náročná odvětví právě mezi odvětvími s nejnižším vnitroodvětvovým obchodem.

Rostoucí konkurence na světových trzích nutí podniky optimalizovat jejich výrobní a organizační strukturu. V případě některých trhů to vede nutně ke zvyšování koncentrace, na což navazují různé typy úspor z rozsahu, například díky úsporám jednotkových variabilních nákladů výroby a fixních nákladů na vývoj, marketing, finanční transakce a manažery. Vysoká koncentrace však znamená existenci jedné nebo několika málo velkých firem na trhu. Koncentrace je tak spojena s tržní silou, což může vést k zavedení monopolních cen a propojení ekonomiky s politikou, právem a státní administrativou. Hodnocení tržní koncentrace je proto nejednoznačné. (Curry, George (1993)).

Tržní struktury prodělaly v devadesátých letech radikální změny. Většina trhů v období 1989-1992 dekoncentrovala (Zemplinerová, Stíbal (1997)). Tato restrukturalizace však nebyla spojena s masivní investiční aktivitou. Jednalo se především o rozdělení korporací na více menších podniků, respektive o posuny ve výrobním programu podniků v rámci existujících uskupení. V posledních letech se projevuje tendence k růstu koncentrace na určitých trzích v důsledku vzrůstajícího počtu fúzí, resp. zužování sortimentu a růstu specializace (Zemplinerová, (1999)). Pokoušeli jsme se testovat hypotézu zda existence nebo růst vnitroodvětvového obchodu je korelovaný vysokou koncentrací v odvětví, tak jak je to běžné ve vyspělých průmyslových zemích. V testovaném období jsme platnost této hypotézy museli vyvrátit, což potvrzuje předchozí hypotézu o nedostatečném využívání úspor z rozsahu v českém zpracovatelském průmyslu.

Současná úroveň koncentrace českého zpracovatelského průmyslu se může v některých oborech zdát dosti vysoká, pokud není do relevantního trhu započten zahraniční obchod. Volný import je pojistkou proti negativním efektům ještě vyšší koncentrace na většině trhů. Tabulka 5 ilustruje snížení výsledné koncentrace při započtení importu do domácí nabídky. Vyžaduje to ale, aby konkurence byla dále podpořena existencí trhů s nízkými transakčními náklady pro vstup do odvětví, funkční legislativy a anti-monopolního dohledu.

Jiným úhlem pohledu na strukturu výroby je míra odvětvové koncentrace (MOK), kterou vyjadřujeme podílem z největších odvětví na celkové výrobě zpracovatelského průmyslu. Tabulka 6 zachycuje vývoj specializace v období 1993-1997. Pokles podílu třech a více odvětví je výrazem toho, že za dané období k výraznější specializaci výroby

na určitá odvětví nedocházelo. To znamená, že ve sledovaném období nedošlo zřejmě také k žádnému dramatickému vývoji ani v meziodvětvové specializaci exportu a importu. Došlo tak k diversifikaci struktury zpracovatelského průmyslu a nikoli k větší koncentraci výroby do několika vůdčích odvětví.

Tabulka 6: Podíly “z” největších odvětví na celkové zpracovatelské výrobě, exportu a importu, 1993 a 1997 (v %)

MOK _z	Q		X		M	
	1993	1997	1993	1997	1993	1997
MOK ₁	6,3	6,9	7,9	7,2	5,6	4,9
MOK ₂	8,8	11,7	12,8	12,2	8,5	9,5
MOK ₃	16,8	14,7	19,7	15,7	15,3	12,8
MOK ₅	22,5	20,1	24,1	20,8	21,3	18,2
MOK ₁₀	46,1	41,4	42,4	40,3	42,4	38,6
MOK ₃₀	74,7	72,3	75,6	72,3	75,6	73,1
Celkem MOK ₁₀₁	100	100	100	100	100	100

Zdroj: ČSÚ, celní statistika, MPO, vlastní výpočty

7. Přímé zahraniční investice

Zahraníční investoři jsou teorií alokace v globalizovaném světě považováni za nejcitlivější senzor ekonomiky. Mohou usilovat buď o domácí lokální trh nebo o podíl na světovém trhu. V prvním případě jsou exporty minimální. V druhém případě zahraniční investor exportuje většinu vyrobeného zboží. V prvním případě soutěží (nebo vstupuje do koluze) zahraniční podnik s domácími konkurenty, ve druhém případě soutěží s ostatními (obvykle nadnárodními) společnostmi na světových trzích. V prvním případě končí často zahraniční účast vytvořením monopolu, což doprovázejí pro hostitelskou zemi známé nevýhody. Ve druhém případě je mnohem pravděpodobnější, že zahraniční investoři budou výrobu rozšiřovat a investovat do nových technologií, zlepšení kvality a marketingu. (Lorenzen (1998)).

Toky přímých zahraničních investic do české ekonomiky nejsou mezi odvětvími rozděleny pravidelně. Na jedné straně existují odvětví, v nichž je pozice zahraničních investorů relativně silná, jako je tomu v případě tabáku, chemických vláken, automobilového průmyslu, dílů a příslušenství aut, cementu, jiného elektrického vybavení, baterií a akumulátorů, kabelů a vodičů, nádrží a kotlů a pryžových produktů, kde zahraniční investoři vlastní více než polovinu kapitálu. Na druhé straně existují odvětví, v nichž je podíl zahraničních investorů zanedbatelný. Nízká zahraniční penetrace do vlastnictví podniků je např. v tradičních odvětvích, jako je textilní, obuvní nebo strojírenský průmysl, či výroba a zpracování kovů a základních chemikálií.

Odvětví a podniky s intenzivní účastí zahraničního kapitálu jsou více specializovány a koncentrovány, než domácí zpracovatelský sektor. V těchto odvětvích výrazně dominují multinacionální společnosti. Tato situace se bude dále rozrůstat i v jiných zpracovatelských odvětvích, což naznačuje struktura rozsáhlých reinvestic v podnicích

se zahraničním kapitálem. Výroba domácích podniků je více rozptýlena mezi jednotlivá odvětví a méně specializována než zahraniční podniky (Zemplinerová, Benáček (1997)).

V roce 1997 byla pozice zahraničních podniků stále slabá ve srovnání s Maďarskem, kde zahraniční společnosti produkují více než 60% zpracovatelské výroby. Malé vyspělé země mají standardně velký podíl zahraničních investorů na výrobě. Například v Rakousku je tento podíl 51% a v Kanadě 49%. V případě větších zemí je tento podíl obvykle nižší: v Británii je to 25,5 %, Francii 26,9 % a v Německu 13,7 %. Česká ekonomika, pokud aspiruje na členství v EU, tak ani zdaleka nedosáhla stupeň běžné saturace zahraničním kapitálem.

Tabulka 7: Podíl podniků se zahraničním kapitálem na výrobě a exportu, 1997 (%)

2-místná klasif. OKEČ	Česko		Maďarsko		Polsko	
	Export	Výroba	Export	Výroba	Export	Výroba
Zpracovatelský průmysl celkem	42,0	26,2	73,9	61,4	40,0	30,4
Potravinářské výrobky a nápoje	37,0	17,1	59,7	49,5	44,0	27,7
Tabák	100,00	100,0	100,0	98,7	94,9	86,2
Textil	23,7	14,6	67,7	49,6	16,2	7,7
Oděvní průmysl	17,4	10,9	51,7	35,2	35,9	30,8
Kůže, zavazadla, obuv	10,7	7,8	63,5	46,1	22,4	10,1
Dřevovýroba	38,5	21,5	69,0	42,6	37,5	29,9
Lepenka a papír	28,9	27,6	75,9	66,9	60,9	48,3
Polygrafie a vydavatelství	25,4	25,7	83,1	73,7	65,0	44,7
Ropa	0,0	0,2	100,0	99,2	2,6	0,6
Chemie	22,9	14,3	89,3	78,7	12,3	24,7
Přez a umělé hmoty	63,8	45,0	60,9	54,6	71,5	47,0
Ostatní neminerální výrobky	44,8	38,9	71,7	63,5	47,3	34,7
Základní kovové výrobky	11,3	4,1	50,6	34,7	8,3	7,6
Kovodělné výrobky	42,0	24,6	50,9	33,2	35,9	22,2
Strojírenství	17,2	12,6	71,5	45,1	25,7	18,6
Počítače a kancelářské stroje	20,2	11,6	22,2	19,1	23,9	13,5
Elektrické strojírenství	54,4	37,4	96,3	82,7	50,2	32,7
TV a rádia	47,1	35,4	91,3	79,0	90,9	64,5
Zdravotnické a optické přístroje	63,0	24,8	72,3	45,8	28,1	28,4
Motorová vozidla	82,2	76,2	90,4	84,8	91,7	82,3
Ostatní dopravní zařízení	5,2	2,6	90,1	71,8	23,5	15,8
Nábytek a ostatní zprac. prům.	35,4	29,7	54,4	29,6	63,0	45,9
Recyklace	48,4	35,1	66,8	42,4	49,7	24,2

Zdroje:

Česká data: ČSÚ, vlastní výpočty,

Maďarsko: Database on FIE in Central European Manufacturing, WIIW, Vídeň, 1998, s. 89-91 (data jsou pro rok 1996),

Polsko: Marczewski (1999) s. 32-33

Tři kapitálově náročná odvětví (strojírenství, chemie a hutnictví) představovala v roce 1996 asi 44% fyzického kapitálu vlastněného téměř výlučně českými subjekty. Až dosud zahraniční kapitál u nás do nich vstupoval velmi málo, a to zvláště ve srovnání s Maďarskem. Ve světě tato odvětví patří k těm s vysokou zahraniční účastí. Jde o odvětví vykazující výnosy z rozsahu a ovládané multinacionálními společnostmi. Bez stavění na těchto základech podniky uvedených odvětví mají velké problémy s přežitím na otevřených trzích. Bylo hrubou chybou české vlády, že klíčové podniky těchto kapitálově náročných odvětví, které potřebovaly hlubokou restrukturalizaci v podmínkách nedostatku domácího finančního kapitálu, dala v privatizaci preferenčně domácím vlastníkům, než za poměrně „nižší“ cenu mezinárodním společnostem.

To, co podniky se zahraničním kapitálem nejvíce odlišuje od podniků s českými vlastníky, je jejich mimořádně vysoká míra investic. Tak například v roce 1996 více než 82% z celkových investic v automobilovém průmyslu připadlo na zahraniční investory, 66% ve výrobě rádií a televizorů, 64% ve výrobě lékařských a optických přístrojů. Více než 50% investuje zahraničí do výroby pryže, umělých hmot a do elektrického strojírenství. (Zemplerová (1998)). Zahraniční investoři už zpočátku alokovali své prostředky do podniků s nadprůměrnou produktivitou a ziskovostí. Navíc po získání firmy dále zvyšovali produktivitu díky investicím do technologií, lidí, distribučních sítí a do organizace práce. Firmy s domácím kapitálem tomuto režimu nemohou z dlouhodobého hlediska konkurovat. V Česku se tak rychle rozevírá mezera mezi podniky s domácími a zahraničními vlastníky.

Fakticky se tato ekonomika stává duální ekonomikou. Na jedné straně jsou to prosperující a rostoucí podniky napojené na zahraniční kapitál a vlastníky. Na druhé straně jsou to podkapitalizované bývalé státní korporace se stále nevyřešenými vlastnickými právy, které zápasí o přízeň státu před nutností intenzivní restrukturalizace. Jak to odhalili Hollandová a Pain (1998), resp. Guerra (1999), český domácí zpracovatelský sektor je už natolik oslablý, že inovace a lidský kapitál v podnicích se zahraničním kapitálem se už nemohou ve většině případů přelévat do domácích podniků. Mezi těmito dvěma vlastnickými dva sektory se oslabuje vzájemná konkurence, protože se i jejich výrobky a trhy začínají vertikálně diferencovat. To má dopad na cenové relace mezi nimi, možnosti vývozu a úroveň mezd. Pokud měnový kurs a průměrná mzda budou nastaveny na úroveň přežití domácích výrobců, růst české ekonomiky (zejména v dolarovém vyjádření) bude mnohem nižší, než jak by to bylo v případě konvergence mezd a úrovně kursu k méně vyspělým ekonomikám EU.

8. Závěry

Cílem tohoto článku bylo na základě empirické analýzy identifikovat směry restrukturalizace výroby v období 1993-1997 a analyzovat úlohu zahraničního obchodu a zahraničních investic v tomto procesu. V empirické analýze jsou využity koncepty projevené komparativní výhody, faktorové náročnosti, exportní orientace, importní penetrace a tržní koncentrace.

Rozborem makroekonomických dat jsme přišli k závěru, že hlavním problémem českého zpracovatelského průmyslu ve sledovaném období nebyl v žádném případě nedostatek agregátní poptávky, protože ta rostla mimořádně rychlým tempem. Podstata nízkého růstu v průmyslu spočívá v mimořádně nízké pružnosti reakce českých výrobců na tuto domácí poptávku. Přestože se část poptávky „uspokojovala“ růstem cen, její značná část zůstávala stále domácí výrobou nepokryta. Mezeru tak mohly zaplnit dodávky z dovozu, jejichž objem rostl nejrychleji ze všech ekonomických veličin. Pružnosti výroby na uspokojení zahraniční poptávky vývozem byly také nepříliš uspokojivé, čímž ve svém souhrnu český zpracovatelský průmysl například zaostával za výkony maďarského průmyslu.

Rozborem 101 pododvětví jsme zjišťovali, k jakým změnám v oblasti struktury projevených komparativních výhod, exportní výkonnosti, otevřenosti, specializace a importní penetrace došlo v období 1993-97. Český zahraniční obchod nevykázal zvláštní posun v rozsahu meziodvětvové specializace. Zdá se dokonce, že u této úrovně specializace došlo k větší diverzifikaci jak na straně výroby, tak i vývozu a dovozu. K větším změnám došlo ve vývoji vnitrodvětvové směny, nelze však potvrdit rychlejší posun struktury výroby směrem ke struktuře obvyklé ve vyspělých tržních ekonomikách. Nepodařilo se nám potvrdit hypotézu, že by vývoj specializace byl v Česku ovlivňován větší koncentrací výroby, úsporami z rozsahu nebo zvyšováním tržní síly výrobců, tak jak to je běžné u průmyslově vyspělých ekonomik.

Pokud jde o faktorové náročnosti, v uvedeném období došlo k oslabení pozice ve výrobě a obchodu technologicky náročnými výrobky. V souladu s očekávanými se také oslabil vývoz výrobků náročných na fyzický kapitál. Výroba a obchod výrobky náročných na prostou práci se výrazně upevnily. Překvapivě k největším pozitivním změnám došlo u výroby a vývozu výrobků náročných na lidský kapitál, což se projevilo poklesem jejich podílu na dovozech.

Český zahraniční obchod se po bouřlivém období 1990-93 značně stabilizoval. Neprobíhají v něm dramatické strukturální změny a jejich vývoj se dá charakterizovat jako postupný. Velkou roli v ekonomice začínají hrát podniky a odvětví s intenzivní absorpcí zahraničního kapitálu. Jejich podíl na vývozu a dovozu prudce rostl. V podstatě se jedná o nejdynamičtější sektor české ekonomiky. Vzhledem k tomu, že penetrace přímých zahraničních investic do české ekonomiky je stále podprůměrná, dá se očekávat, že podíl výroby podniků se zahraničním kapitálem na celkové výrobě v průmyslu vzroste během příštích 5 let, to je ještě před vstupem Česka do EU, na dvojnásobek. Odmítnutí vstupu Česka do EU by se však projevilo výrazným poklesem zájmu zahraničních investorů o tuto ekonomiku.

Literatura

Benáček V., *International Trade Theories and the Adaptation Process to Structural Change in a Planned Economy*, (edit. L. F. Pau, B. Martos), Pergamon Press, Oxford, 1987

Benáček V.: Fiskální konvergence k zemím EU a břemeno státu. *Politická ekonomie*, č. 4, 1997, s. 514-521

Benáček V.: The Competitiveness and Trade of Industries in Transition: Why Are Their Strategies for Survival so Similar? CERGE, DP Series č. 7, 1997, s. 1-19

Benáček V.: Je parita kupní síly věrohodným nástrojem k posouzení reálného kursu? Referát z konference Mezinárodní asociace pro obchod a finance, Casablanca, 1999

Benáček V., Gronicki M., Holland D., Sass M.: The Determinants and Impact of FDI in Central Europe. Výzk. práce NIESR, Londýn, 1999

Benáček V., Víšek J., *Undervaluated currency, export-driven development and their impact on the usage of factors in the Czech economy*, Univ. Karlova, FSV, výzk. publ., 1999

Blomstrom M., Koko A., 1997: *How foreign investment affects host countries*. Policy Research Paper č. 1745, Světová banka, Washington

Brenton P., Gros D., 1997 Trade reorientation and recovery in transition economies. *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 13, č. 2

Curry B., George K. D., 1983, Industrial concentration: A survey. *Journal of Industrial Economics*, 31. s. 203-255

Drábek Z., A Comparison of Technology in Planned and Market-Type Economies. *European Economic Review*, 1984, s. 293-318

Fontagné L., Freudenberg M., Péridy N., 1998, Intra-Industry Trade and Single Market: Quality Matters, CEPR, Londýn, Discussion Paper č. 1959

Freudenberg M., Lemoine F., *Central and Eastern European Countries in the Interantional Division of Labour in Europe*, Výzk. práce CEPPII, Paříž, 1999

Guerra Santos R.: Spillovers from Foreign Investment: The Cases of Portugal, Czech Republic and Hungary. Výzk. práce FST, Lisabon, 1999

Graziani G., Italy's manufacturing trade with Eastern Europe – Specialization patterns and possible impact of liberalization on Italian industry, *European Economy*, 1994, č. 6

- Hanel P.: Factor Intensity and Composition of Foreign Trade. Czech Republic, 1989-94. CERGE-EI, Praha a IHS, Vídeň, 1995
- Hitchens D.: Competitiveness of Industry in the Czech Republic and Hungary, Avebury 1995
- Hoekman B., Djankov S., Determinants of the Export Structure of Countries in Central and Eastern Europe, *The World Bank Economic Review*, č. 9, 1997
- Holland D., Pain N.: The Diffusion of Innovations in Central and Eastern Europe: A Study of the Determinants and Impact of FDI. NIESR, Londýn, DP č. 137, 1998
- Hunya G., Large Privatisation, restructuring and foreign direct investment. WIIW, Vídeň, VP č. 166, 1997
- Krugman P., Obstfeld M., 1997, International Economics, Addison-Wesley, N., York, s. 27-155
- Kurz C., Wittke V., 1997, From Supply Base Driven to Market Driven Integration: Patterns of Integrating Central-East European Economies. WP Series, Univ. of Goettingen
- Landesmann M., *Emerging Patterns of European Industrial Specialization: Implication for Labour Market Dynamics in Eastern and Western Europe*, WIIW Research Reports č. 230, 1996
- Landesmann M. and Szekely I., Industrial Structural Changes in Central and Eastern European Economies. In *Industrial Restructuring and Trade Reorientation in Eastern Europe*. Landesmann M., Szekely I. (edit.), Cambridge University Press, 1995
- Lemoine F., 1994, *CEEC Exports to the EC (1988-1993): Country Differentiation and Commodity Diversification*. Výzk. publ. CEPPII, 1994
- Lorenzen J., Foreign Capital, Central Europe's Catch-Up, and EU Enlargement, *Journal of International Relations and Development I*, 1998, vol. 1-2, s. 12
- Marczewski K., 1999, Foreign trade, industrial growth and structural change in Poland. discussion paper No 75, Foreign Trade Research Institute, Warsaw
- Naujoks P., Schmidt K. D. 1995, "Foreign Direct Investment and Trade in Transition Countries: Tracing the Links", *Kiel Working Paper*, č. 704
- Neven D., Wyplosz Ch., 1996, Relative prices, trade and restructuring in European economy. Discussion Paper, č. 1451, CEPR

Rosati D., The Economic Interpenetration between the EC and Eastern Europe: Poland, in *European Economy, Reports and Studies*, č. 6, 1994

Stíbal J., Exportní vykonst zpracovatelskeho prumyslu Ceske Republiky v roce 1994, CVEV, Praha, 1995

Stolze F., 1997, Current structural changes and emerging foreign trade patterns in the Postreform Czech Economy, 1989-1996, *Eastern European Economics*, 1997, s. 41-87

Szalai Z.: Competitiveness of CEFTA Countries. Výzk. studie, Maďarská národní banka, Budapešť, 1999

Viszt E.: The Role of Foreign Capital in the Hungarian Foreign Trade and Industry, Brusel, Projekt ACE "Trade between the EU and the Associated States", 1998

Volrath T.: A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of RCA. *Weltwirtschaftliches Archiv*, č. 2, 1991, s. 265-279

Zemplinerová A., "The Role of Foreign investment enterprises in the Privatisation and Restructuring of the Czech Economy", *Research Reports* č. 238, WIIW, 1997

Zemplinerová A.: Tržní koncentrace ve zpracovatelském průmyslu České republiky a antimonopolní politika, *Politická ekonomie* 99/2, s. 191-204

Zemplinerová A., Benáček V.: FDI in the Czech Manufacturing Sector. *Prague Economic Papers*, č. 2, 1997, s. 141-155

Zemplinerová A., Impact of Foreign Investment on the Restructuring and Growth in Manufacturing, *Prague Economic Papers*, č. 4, 1998, s. 329-345

Zemplinerová A., Stíbal J., 1997, Monopoly in the Context of the Privatization Process. In: *The Privatization Process in East-Central Europe* (edit. Mejstřík M., Derviz A. a Zemplinerová A.), Kluwer, Amsterdam